

ANDRZEJ CHUDNICKI¹, KATARZYNA KORONA²

Arteterapia w resocjalizacji. Ewaluacja programu dla więźniów odbywających karę pozbawienia wolności po raz pierwszy³

Wpłynął: 10.05.2024. Akceptacja: 25.10.2024

Streszczenie

W niniejszym artykule zagadnienie resocjalizacji penitencjarnej zostało omówione z perspektywy osób zaangażowanych w ten proces. Prowadzone oddziaływania w kontekście konkretnego programu, a szerzej całego procesu, poddane zostało ocenie osadzonych – uczestników, personelu penitencjarnego oraz studentów – prowadzących. Zebrany materiał badawczy poddano analizie jakościowej. Dotychczas, opisując proces resocjalizacji penitencjarnej, koncentrowano się na wybranej grupie, unikając przedstawienia szerszej perspektywy. Celem artykułu jest ocena programu *Arteterapia w resocjalizacji* z perspektywy zaangażowanych w realizację stron. Przeprowadzono badania focusowe oraz wywiady pogłębione z osadzonymi uczestniczącymi w programie, personelem więziennym oraz studentami prowadzącymi zajęcia. Uzyskane wyniki wskazują na duży potencjał programów arteterapeutycznych w upodmiotowieniu osadzonych i przeciwdziałaniu prizonizacji. W artykule zawarto również rekomendacje dla dalszych działań resocjalizacyjnych, uwzględniające zidentyfikowane bariery.

Słowa kluczowe: resocjalizacja penitencjarna, resocjalizacja, osadzony, kara pozbawienia wolności.

¹ Dr Andrzej Chudnicki – Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie (Polska); e-mail: andrzej.chudnicki@mail.umcs.pl; ORCID: 0000-0002-4707-0060.

² Dr Katarzyna Korona – Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie (Polska); e-mail: katarzyna.korona@mail.umcs.pl; ORCID: 0000-0002-6622-7131.

³ Badania zostały sfinansowane z projektu *Efektywność arteterapii w resocjalizacji penitencjarnej skazanych odbywających karę po raz pierwszy* (nr rejestracyjny SKN/SP/535701/2022) w ramach programu *Studenckie koła naukowe tworzą innowacje*, dofinansowanego przez Ministra Edukacji i Nauki ze środków budżetu państwa. Dziękujemy personelowi jednostek penitencjarnych za umożliwienie przeprowadzenia badań.

ANDRZEJ CHUDNICKI, KATARZYNA KORONA

Arttherapy in social rehabilitation. Evaluation of a program for prisoners serving a prison sentence for the first time

Abstract

In the article, the issue of penitentiary rehabilitation was discussed from the perspective of those involved in the process. The carried out interactions in the context of a specific program and, more broadly, the entire process was subjected to the evaluation of inmates-participants, penitentiary staff and student-leaders. The collected research material was subjected to qualitative analysis. So far, describing the process of penitentiary rehabilitation has focused on a selected group, avoiding the presentation of a broader perspective. The purpose of the article is to evaluate the program *Art therapy in rehabilitation* from the perspective of the parties involved in the implementation. Focus surveys and in-depth interviews were conducted with inmates participating in the program, prison staff and student instructors. The results indicate the enormous potential of art therapy programs in empowering inmates and countering prisonization. The article also includes recommendations for further social rehabilitation efforts, considering the identified barriers.

Keywords: penitentiary rehabilitation, social rehabilitation, inmate, imprisonment.

Wstęp

Aktualnym światowym trendem, również w zakresie oddziaływań kierowanych wobec osadzonych, jest praktyka oparta na dowodach (ang. *evidence-based practice*, EBP). Oprócz korzyści płynących z zastosowania działań, których skuteczność została potwierdzona badaniami naukowymi, podejście to ogranicza również szkody wynikające z powtarzania niesprawdzonych, nieefektywnych, a czasem szkodliwych praktyk prowadzących do fałszywych wyników badań naukowych. W Polsce nadal jednak zbyt rzadko w oddziaływaniach resocjalizacyjnych wykorzystuje się programy o naukowo udowodnionej skuteczności. Jednocześnie krytykowane jest alternatywne podejście oddolne, w którym inspiracją do tworzenia programów są doświadczenia własne praktyków i zdiagnozowane przez nich potrzeby grupy⁴. Ta praktyka wydaje się niewystarczająca względem obecnych standardów, jako działanie intuicyjne, ignorujące dotychczasowy dorobek dyscypliny.

Pozytywną tendencją jest coraz częstsze promowanie w literaturze z zakresu pedagogiki resocjalizacyjnej i penitencjarystyki oddziaływań opartych na dowodach naukowych⁵. Mają one jednak głównie charakter ogólny i teoretyczny, a informacje na temat realizowanych przedsięwzięć pojawiają się sporadycznie. Równocześnie systematycznie rośnie liczba realizowanych w jednostkach penitencjarnych programów. Jak podają E. Radczuk i D. Pręciuk⁶, w 2021 roku, tylko w jednostkach OISW w Lublinie, zrealizowano 717 programów resocjalizacji. W 2022 roku zrealizowano 821 programów (w statystyce uwzględniono 2 dodatkowe jednostki). Niestety niewiele wiadomo o ich zawartości, przebiegu realizacji czy efektywności. W ostatnich latach pojawiło się kilka publikacji, opisujących realizowane w polskich jednostkach penitencjarnych programy wraz z oceną ich skuteczności⁷.

⁴ A. Barczykowska, *Evidence-based program databases: a tool for modern risk behavior prevention and rehabilitation*, „Lubelski Rocznik Pedagogiczny” 2023, 42(4), s. 193–206.

⁵ M. Muskała, H. Karaszewska (red.), *Profilaktyka zachowań ryzykownych – dobre praktyki i dowody naukowe*, Poznań 2023; K.A. Wojcieszek, Z. Nowacki, M.R. Wach, *Program „Korekta dla osadzonych”*. Wybrane zachowania i postawy więźniów wobec używania etanolu, „Law-Education-Security” 2023, 121(4), s. 231–251.

⁶ E. Radczuk, D. Pręciuk, *Nasi funkcjonariusze nagrodzeni*, 2023. Pozyskano z: <https://www.sw.gov.pl/aktualnosc/areszt-sledczy-w-lublinie-nasi-funkcjonariusze-nagrodzeni>.

⁷ K. Korona (red.), *Socjoterapia w resocjalizacji penitencjarnej*, Lublin 2023; K. Korona (red.), *Arteterapia w resocjalizacji penitencjarnej*. Wybrane konteksty, Lublin 2023; A. Lewicka-Zelent (red.), *Implementacja modelu mediacji po wyroku na przykładzie pilotażowego programu wdrażającego ideę sprawiedliwości naprawczej na terenie Okręgowego Inspektoratu Służby Więziennej w Lublinie*, Lublin 2022; B. Czarnecka-Działuk, K.P. Drapała, A. Ostaszewski, A. Więcek-Durańska, D. Wójcik (red.), *W poszukiwaniu skutecznych reakcji na przestępczość*.

Niezwykle przydatna w tym obszarze jest publikacja M. Marczak⁸, która dokonała przeglądu i analizy publikowanych programów, wyodrębniając trzy główne kategorie: redukujące deficyty wychowawcze, oddziaływania psychokorekcyjne i edukacyjne przez kulturę.

Dorobek ten nie przekłada się na rozwiązania systemowe, które pozwoliłyby personelowi penitencjarnemu właściwie planować pracę resocjalizacyjną. Nadal brakuje bazy zweryfikowanych naukowo i rekomendowanych programów przeznaczonych dla osób odbywających karę pozbawienia wolności, analogicznej do tej stworzonej przez Krajowe Centrum Przeciwdziałania Uzależnieniom, obejmującej programy profilaktyczne adresowane do dzieci i młodzieży. Brakuje nawet narzędzi diagnostycznych, które integrowałyby interwencje i monitorowanie ryzyka związane z recydywą przestępczą z oceną czynników ryzyka, umożliwiające wybór właściwego programu dla danej grupy osadzonych⁹.

Przygotowanie i zweryfikowanie programu adresowanego do populacji osadzonych wiąże się z ogromnym wysiłkiem organizacyjnym, a jego realizacja niesie ze sobą wiele rodzajów ryzyka. Ograniczone możliwości uzyskania pokrycia kosztów takiej działalności wdrożeniowej przez instytucje finansujące naukę, ograniczają te inicjatywy do działań krótkoterminowych, jednorazowych, realizowanych na małych, quasi-eksperymentalnych populacjach. Potencjalne korzyści dla autorów, wynikające z publikacji dokonań, nie rekompensują poświęconego wysiłku, czasu i środków, co wpisuje się w dyskusję na wielokrotnie podkreślany w artykułach naukowych problem źródeł finansowania działalności naukowej¹⁰. Otwarta pozostaje również kwestia odpłatności za korzystanie z programów, związana z ich komercjalizacją¹¹.

Również adaptacja już istniejących, realizowanych za granicą programów o potwierdzonej skuteczności wiąże się z wieloma trudnościami. Porównywanie programów resocjalizacyjnych jest utrudnione z uwagi na brak spójnych kryteriów. Przy określaniu skuteczności istniejących propozycji pojawia się też szereg problemów praktycznych, jak np. wierność wdrożenia czy niezależność badań ewa-

---

Programy korekcyjno-edukacyjne, Warszawa 2017; J. Florczykiewicz, *Terapia przez kreację plastyczną w resocjalizacji recydywistów penitencjarnych*, Kraków 2013.

⁸ M. Marczak, *Resocjalizacyjne programy penitencjarne realizowane przez Służbę Więzienną w Polsce*, Kraków 2009.

⁹ D. Wójcik, *Stosowanie w postępowaniu karnym narzędzi diagnostyczno-prognostycznych służących oszacowaniu ryzyka powrotności do przestępstwa*, „Prawo w Działaniu” 2013, 16, s. 59–102.

¹⁰ M. Zaorska, *Projekty Narodowego Centrum Nauki w dyscyplinie pedagogika (HS6) w okresie 2011–2021. Diagnoza stanu rzeczy i postulaty*, „Szkoła Specjalna” 2023, LXXXIV(1), s. 54; J.P.A. Joannidis, *Finansowanie nauki w kryzysie*, „Świat Nauki” 2018, 11, s. 40–43; W.M. Orłowski, *Komercjalizacja badań naukowych w Polsce. Bariery i możliwości ich przelamania*, PwC, 2013.

¹¹ A. Barczykowska, *Evidence-based program...*

luacyjnych¹². Są to z pewnością nie jedyne powody opóźnień przy tworzeniu wcześniej wspomnianych baz programów¹³.

Skuteczność podejmowanych oddziaływań zwykle rozpatrywana jest przez pryzmat powrotności na drogę przestępstwa¹⁴. W polskiej literaturze dotyczącej resocjalizacji dominuje przewaga metod ilościowych w ewaluacji. M. Beransiewicz¹⁵ za „ewaluację typowo resocjalizacyjną” uznaje jedynie te zrealizowane, posługując się wcześniej sformułowanymi kryteriami oceny – głównie z wykorzystaniem wystandaryzowanych narzędzi pomiaru i obserwacji planowanej. Podejście ilościowe ma jednak swoje ograniczenia, szczególnie w przypadku realizacji zajęć quasi-terapeutycznych, w środowisku zakładu karnego, w małych grupach, wyłonionych w sposób celowy. Pozwala też odpowiedzieć tylko na pytanie o stopień zrealizowania założonego celu, a nie o rzeczywiste efekty zrealizowanego działania. Pomija też istotny aspekt, jakim jest włączenie osadzonych w proces decydowania o oddziaływaniach, w których będą uczestniczyć. Zdaniem M. Konopczyńskiego¹⁶ podjęcie przez nich decyzji powinno sprzyjać ich powrotowi do środowiska wolnościowego. Pojawia się również problem doboru narzędzi pomiarowych do tak specyficznej grupy jaką są osadzeni oraz mierzących parametry istotne z perspektywy realizowanych zajęć. Obecnie, poza możliwością wykorzystywania autorskich kwestionariuszy do ewaluacji, dostępne są także gotowe narzędzia, np. rekomendowany przez J. Chojecką¹⁷ Kwestionariusz do Oceny Rezultatów autorstwa S.D. Millera i B.L. Duncana.

Dla odwrócenia dotychczasowej praktyki, która niewątpliwie podważa wartość programowania oddziaływań penitencjarnych i promowania wartościowych programów, które z powodzeniem mogłyby być realizowane na większą skalę, także ogólnopolską, zwraca się uwagę na potrzebę dokonywania ewaluacji. Określa się nią proces zbierania informacji nie tylko o przebiegu działania i uzyskiwanych efektach, ale również ich analizy w celu udoskonalenia przebiegu tego procesu i osiągnięcia zamierzonych efektów¹⁸. Realizowana jest nie tylko po zakończeniu

¹² *Ibidem*, s. 201–202.

¹³ *Ibidem*, s. 203.

¹⁴ J. Siemionow, *Analiza podejmowanych działań i uzyskiwanych rezultatów w procesie resocjalizacji nieletnich*, „Resocjalizacja Polska” 2014, 8, s. 43–53.

¹⁵ M.W. Bernasiewicz, *Teorie i narzędzia diagnostyczne w szacowaniu przestępczości powrotnej*, „Lubelski Rocznik Pedagogiczny” 2019, 38(2).

¹⁶ M. Konopczyński, *Od izolacji do readaptacji społecznej*, „Resocjalizacja Polska” 2023, 26, s. 6.

¹⁷ J. Chojecka, *Utilizing questionnaires to assess outcomes and therapeutic alliance in penitentiary resocialization as a component of strengthening readiness for resocialization*, „Resocjalizacja Polska” 2024, 26, s. 71.

¹⁸ A. Brzezińska, *Miejsce ewaluacji w procesie kształcenia*, [w:] A. Brzezińska i J. Brzeziński (red.), *Ewaluacja procesu kształcenia w szkole wyższej* (s. 163–186). Poznań 2004, s. 94.

zajęć, ale również przed i w czasie ich trwania¹⁹, co umożliwia bieżące reagowanie i dokonywanie zmian w realizowanych programach, uwzględniające kryterium indywidualizacji. Ewaluacja jest procesem towarzyszącym działaniu, odpowiadając na pytania: co? kto? kogo? czym? w jakim celu?²⁰

Przygotowanie programu

Program *Arteterapia w resocjalizacji*²¹ został stworzony i zrealizowany przez zespół studentów Koła Naukowego Twórczych Pedagogów Resocjalizujących UMCS, a dofinansowany przez Ministra Edukacji i Nauki ze środków budżetu państwa w ramach programu *Studenckie Koła Naukowe Tworzą Innowacje*.

Adresatem oddziaływań uczyniono osoby pierwszy raz skazane, co było głównym kryterium kwalifikacyjnym do programu (art. 69 k.k.w. – przebywający w zakładzie karnym dla odbywających karę po raz pierwszy)²².

Zarówno na etapie przygotowawczym, jak i na etapie ewaluacji zastosowano wszystkie rodzaje triangulacji: triangulację danych, triangulację badaczy, triangulację teorii oraz triangulację metod badawczych²³.

Przed przygotowaniem programu trzech niezależnych badaczy dokonało analizy *desk research* w celu identyfikacji specyficznych problemów tej grupy i celów oddziaływań. Analiza *desk research* jest połączeniem niedyrektywnych metod badań: analizy treści, analizy istniejących danych statystycznych i analizy historyczno-porównawczej²⁴. Badanie literatury i dostępnych danych statystycznych uzupełniono o informacje pochodzące od osadzonych odbywających karę po raz pierwszy, kadry zakładów penitencjarnych oraz analizę treści akt penitencjarnych.

Okazało się, że grupa osadzonych odbywających karę po raz pierwszy nie różni się istotnie od pozostałych kategorii skazanych pod względem kluczowych czynników kryminogennych określanych jako centralna ósemka (ang. *Central Eight*). Jednocześnie jest bardzo zróżnicowana pod względem wieku, rodzaju popełnionego

¹⁹ J. Chojecka, *op. cit.*, s. 71.

²⁰ A. Brzezińska, J. Brzeziński, *Metodologiczne problemy ewaluacji programów profilaktycznych stosowanych wobec młodzieży*, [w:] J. Grzelak, M. J. Sochocki (red.), *Ewaluacja profilaktyka problemów dzieci i młodzieży*, Warszawa 2001, s. 117–145.

²¹ K. Korona, *Ewaluacja programu „Arteterapia w resocjalizacji” w zakresie poprawy funkcjonowania osadzonych*, [w:] Korona (red.), *Arteterapia w resocjalizacji penitencjarnej. Wybrane konteksty*, Lublin 2023, s. 98.

²² Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny (tekst jednolity – Dz.U. z 2024 r., poz. 17).

²³ N.K. Denzin, *Sociological methods: A sourcebook*, Routledge, 2017. Pozyskano z: https://books.google.com/s?hl=pl&lr=&id=9xwuDwAAQBAJ&oi=fnd&pg=PT9&dq=Denzin+2017+&ots=wrfz4q9XkN&sig=WnQVEcx2cysCtu_xijq8XEpGDrs

²⁴ E. Babbie, *Badania społeczne w praktyce*, Warszawa 2003.

czynu, sytuacji rodzinnej czy zawodowej. Problemami sygnalizowanymi w literaturze są występujące u tej grupy osadzonych²⁵: stosunkowo „niski poziom umiejętności społecznych, problemy z wyrażaniem własnych emocji w sposób społecznie akceptowalny; postawy prokryminalne i poszukiwanie negatywnych grup odniesienia (w tym wzajemna demoralizacja); wadliwe techniki adaptacji (wycofanie się, bunt, zadomowienie, konwersja i zimna kalkulacja – modele adaptacji E. Goffmana)”²⁶.

Jako czynniki niekryminalne pojawiające się w analizach wskazuje się:

„obniżenie nastroju; wykluczenie społeczne; deprivację potrzeb; kształtowanie negatywnej tożsamości społecznej (stygmatyzacja) czy brak możliwości doświadczania pozytywnych uczuć i realizowania ról życiowych przez osadzonych”²⁷.

Jako główne problemy emocjonalne odbywających karę po raz pierwszy zidentyfikowano nieufność, wycofanie oraz brak świadomości celów oddziaływań²⁸. Przeprowadzona analiza spowodowała zmianę perspektywy z psychomedycznego podejścia w nurcie RNR (ang. *Risk-Need-Responsivity*) do psychospołecznego podejścia w nurcie GLM (ang. *Good Lives Model*). Głównym kierunkiem planowanych oddziaływań postanowiono uczynić wyposażenie osadzonych w zasoby niezbędne do prowadzenia odmiennego, satysfakcjonującego rodzaju życia, które ma osobiste znaczenie i nie wiąże się z wyrządzeniem krzywdy innym osobom²⁹.

Przygotowany program musiał również spełnić kryteria z Zarządzenia nr 19/16 Dyrektora Generalnego Służby Więziennej z dnia 14 kwietnia 2016 r. w sprawie szczegółowych zasad prowadzenia i organizacji pracy penitencjarnej [...]. Uwzględniając zawarte tam wytyczne, sformułowano cele programu³⁰:

²⁵ W. Kędziński, *Penitencjarystyka z resocjalizacją instytucjonalną. Historia-stan obecny*, Warszawa 2021, s. 270–271; B. Laws, *Relational Emotions in Prison*, [w:] *Caged Emotions. Palgrave Studies in Prisons and Penology* (s. 59–105), Palgrave Macmillan 2022; B. Laws, *Emotions in prison: an exploration of space, emotion regulation and expression*, 2018; A. Wojnarska, M. Osińska, *Poziom poczucia własnej skuteczności a zasoby osobiste i społeczne osób skazanych*, „Lubelski Rocznik Pedagogiczny” 2020, 39(4), s. 173–192, s. 176; B. Crewe, A. Ievins, *The prison as a reinventive institution*, „Theoretical Criminology” 2020, 24(4), 568–589.

²⁶ K. Korona, *Ewaluacja programu „Arteterapia w resocjalizacji”...*, s. 99.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ M. Twardowska, *Praca z osobami odbywającymi karę po raz pierwszy – charakterystyka grupy i proponowane oddziaływania*, [w:] K. Korona (red.). *Arteterapia w resocjalizacji penitencjarnej. Wybrane konteksty*, Lublin 2023, s. 44–45.

²⁹ T. Ward, R.E. Mann, T.A. Gannon, *The good lives model of offender rehabilitation: Clinical implications*, „Aggression and Violent Behavior” 2007, 12(1), s. 87–107.

³⁰ M. Rachwański, A. Skowron, M. Staszewska, M. Twardowska, *Program „Arteterapia w resocjalizacji” – autorskie scenariusze*, [w:] K. Korona (red.). *Arteterapia w resocjalizacji penitencjarnej. Wybrane konteksty*, Warszawa 2023, s. 67.

- ❑ „zapobieganie wzajemnej demoralizacji osadzonych poprzez rozwijanie relacji wewnątrzgrupowych,
- ❑ zapobieganie występowaniu zachowań agresywnych oraz samoagresji osadzonych poprzez zaproponowanie innej formy wyrażania emocji,
- ❑ przeciwdziałanie prokryminalnym postawom poprzez zaproponowanie alternatywnej formy aktywności na terenie jednostki penitencjarnej,
- ❑ kształtowanie umiejętności społecznych i poznawczych osadzonych,
- ❑ zapobieganie negatywnym skutkom izolacji,
- ❑ budowanie poczucia własnej wartości, budowanie pozytywnego klimatu grupy,
- ❑ budowanie sympatii i zachowań prospołecznych,
- ❑ identyfikowanie mocnych stron uczestników, ich potrzeb i wartości ważnych w życiu,
- ❑ oraz kształtowanie adekwatnego/realistycznego obrazu siebie i postrzegania innych”.

Program uwzględniał wytyczne metodyczne, zaproponowane przez R. Pokleka, związane z zawartością oraz B.M. Nowak, dostosowując plan spotkań do założeń treningów kompetencyjnych³¹. Pierwotnym celem zaproponowanych na tym etapie oddziaływań miało być zahamowanie bądź zatrzymanie rozwoju „kariery przestępczej”. Wstępnie przygotowany program został dostosowany do oczekiwań uczestników, wyrażonych w trakcie procesu ewaluacji oraz uwzględniał ich specyficzne problemy (zgłoszone przez personel i samych osadzonych na początku zajęć), także miał formułę zajęć umożliwiającą osadzonym konfrontację z problemami (poprzednimi i obecnymi). Szczegółową tematykę poszczególnych spotkań, wraz z realizowanymi na nich celami, zebrano w monografii naukowej³².

Główną metodą pracy uczyniono arteterapię rozumianą szeroko, uwzględniając zarówno oddziaływania plastyczne, jak i inne środki oddziaływań. Wybrane metody wpisywały się w koncepcję Twórczej Resocjalizacji M. Konopczyńskiego³³. Jako czołową metodę wybrano dramę, którą uzupełniono o biblioterapię oraz elementy relaksacji i medytacji³⁴. Program miał charakter warsztatu wielospotkaniowego i był realizowany przez 6 miesięcy w Areszcie Śledczym w Lublinie przez grupę studentów pedagogiki resocjalizacyjnej. Harmonogram obejmował 2 spotkania w tygodniu (zajęcia dramowe i biblioterapeutyczne), realizowane w 20-osobowej

³¹ K. Korona (red.), *Arteterapia w resocjalizacji penitencjarnej. Wybrane konteksty*, Lublin 2023, s. 141.

³² K. Korona, *Ewaluacja programu „Arteterapia w resocjalizacji” w zakresie poprawy funkcjonowania osadzonych*, [w:] K. Korona (red.), *Arteterapia w resocjalizacji penitencjarnej. Wybrane konteksty*, Lublin 2023, s. 100–101.

³³ M. Konopczyński, *Metody twórczej resocjalizacji: teoria i praktyka wychowawcza*, Warszawa 2006.

³⁴ K. Korona (red.), *Arteterapia w resocjalizacji penitencjarnej...*, s. 140.

grupie osadzonych po raz pierwszy. Ze względów praktycznych zostali oni podzieleni na 2 równoliczne podgrupy. Łącznie zrealizowano 40 godzin zajęć w każdej z grup.

Zanim rozpoczęto zajęcia, wszystkie wytypowane przez personel osoby potwierdziły deklarowaną wcześniej chęć udziału w programie i wyraziły ustną zgodę na udział w badaniach i programie. Z uwagi na specyfikę miejsca uczestnicy prosili o zachowanie anonimowości i wykluczyli ewentualność podpisywania pisemnych oświadczeń. Na każdym etapie realizacji programu mieli możliwość rezygnacji z uczestnictwa w nim.

Przeprowadzono badanie ilościowe w planie quasi-eksperymentalnym (pretest-posttest) z wykorzystaniem wystandaryzowanych narzędzi psychologicznych. Osadzeni, zanim przystąpili do wypełniania kwestionariuszy otrzymali informację dotyczącą założeń programu i całego projektu, celu badań oraz o ochronie danych osobowych. Przeprowadzono powtórny diagnozę funkcjonowania osadzonych (wybrane obszary) po zakończeniu realizacji programu (ewaluacja *ex post*). Ewaluacji dokonano przez osobę niezaangażowaną bezpośrednio w prowadzenie poszczególnych spotkań, ale koordynującą cały projekt, co nadaje jej charakter ewaluacji wewnętrznej³⁵. Szczegółowy opis procedury badawczej zawarto w monografii podsumowującej projekt³⁶, prezentując wyniki analizy ilościowej.

Materiał empiryczny uzupełniały dokumenty – analiza treści akt osobopoznawczych. Analiza akt osobopoznawczych miała ujawnić wszelkie zmiany w statusie osadzonych czy ich zachowaniu. Weryfikowano status osadzonych na początku odbywania kary pozbawienia wolności, w okresie realizacji programu (09.2022–02.2023) oraz po kilku miesiącach od zakończenia jego realizacji (06–07.2023). Okazało się, że zmiany zaobserwowano w niewielu obszarach. Przynajmniej z początkowej grupy 20 uczestników, 4 opuściło zakład karny (warunkowe przedterminowe zwolnienie lub koniec kary), 1 osadzony rozpoczął terapię i 3 awansowało do innej kategorii klasyfikacyjnej. Prognoza penitencjarna i kryminologiczno–społeczna u wszystkich uczestników od początku była pozytywna i taka pozostała, wszyscy utrzymywali kontakt i więzi ze światem zewnętrznym, pracowali i uczestniczyli także w innych programach. Nie odnotowano istotnych zmian (które przybrałyby postać adnotacji w aktach) w zakresie ich zachowania. Tylko w jednym przypadku osadzony w następstwie zdarzenia nadzwyczajnego – próby samobójczej – uzyskał status osadzonego niebezpiecznego i tym samym został przez personel wykluczony z programu.

³⁵ R. Szczepanik, *Rola zatrudniania w procesie odchodzenia od aktywności przestępczej i osłabienia wizerunku recydywisty*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2016, 92, s. 73–96.

³⁶ K. Korona, *Ewaluacja programu „Arteterapia w resocjalizacji”...*

Metodologia badań własnych

Celem głównym badań własnych było poznanie opinii personelu, osadzonych i studentów na temat realizowanego w jednostce penitencjarnej programu *Arteterapia w resocjalizacji*.

W celu znalezienia odpowiedzi na problem badawczy sformułowano pytania szczegółowe:

1. Jakie były motywy uczestniczenia w programie w opinii badanych osób?
2. Jakie korzyści osiągnęli uczestnicy programu w opinii badanych osób?
3. Jakie trudności (bariery) wystąpiły w realizacji programu w opinii badanych osób?

Badania jakościowe w więzieniach mają długą tradycję³⁷. W ostatnich latach zauważyć można wzrost zainteresowania metodami badań jakościowych³⁸. Dotychczas dominującym podejściem było koncentrowanie się na opiniach jednej ze stron, najczęściej profesjonalistów zaangażowanych w działania pomocowe³⁹. W ewaluacji efektów zdecydowano się na triangulację danych uwzględniając perspektywę wszystkich zaangażowanych stron uczestników, personelu penitencjarnego oraz prowadzących zajęcia studentów oraz triangulację badaczy poprzez wprowadzenie w roli jednego z ewaluatorów osoby niezaangażowanej w proces tworzenia i realizacji programu. Pozwoliło to na przyjęcie perspektywy zewnętrznej z trzech perspektyw: twórcy, realizatora i ewaluatora⁴⁰. Dodatkowo przeprowadzono wywiady swobodne (ze skazanymi i personelem oraz studentami – prowadzącymi).

W badaniu zastosowano zogniskowane wywiady grupowe (wywiady fokusowe) oraz pogłębione wywiady indywidualne (IDI) – częściowo ustrukturywane. Uczestnikom przedstawiono cel badania oraz zostali oni zapewnieni o anonimo-

³⁷ R. Szczepanik, *Zastosowanie techniki wywiadu narracyjnego w badaniach więźniów*, „Resocjalizacja Polska” 2012, 3, s. 89–105.

³⁸ M. Kotowska, *Praktyka religijna jako element readaptacji społecznej skazanych*. Kryminologiczno-prawne studium przypadku, „Studia Prawnoustrojowe” 2023, 60, s. 193–210; B. Toroń-Fórmanek, *Przestępczy styl życia w perspektywie biograficznej skazanych kobiet i mężczyzn*, „Biografistyka Pedagogiczna” 2021, nr 6(1), s. 463–480. <https://doi.org/10.36578/BP.2021.06.40>; K. Miszewski, *Funkcjonowanie w izolacji więziennej skazanych na ekstremalnie długie kary pozbawienia wolności a szansa na udaną readaptację po zwolnieniu*, „Szkoła Specjalna” 2021, LXXXII(1), s. 17–27; E. Łuczak, *Proces resocjalizacji penitencjarnej w doświadczeniach byłych skazanych*, „Resocjalizacja Polska” 2020, 20(1), s. 173–185; S. Cieśla, *Przeżywanie czasu przez więźniów skazanych za przestępstwa przeciwko mieniu*, 2014. Pozyskano z: <https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/handle/item/199925>; A. Domżańska, *Sytuacja byłych skazanych na rynku pracy*, „Forum Pedagogiczne” 2013, 2, s. 127–148.

³⁹ S. Stasiorowski, A. Lewicka-Zelent, *Wybrane aspekty pracy z rodziną w opinii kuratorów sądowych*, „Family Forum” 2023, 12, s. 307–328.

⁴⁰ A. Brzezińska, J. Brzeziński, *Metodologiczne problemy ewaluacji...*

wości uzyskanych wyników. W badaniach wzięły udział jedynie osoby, które wyraziły ustnie świadomą zgodę. Z uwagi na specyfikę miejsca i zapewnienie o zanonimizowaniu wyników, zarówno w grupie personelu, jak i osadzonych, nie wyrażono zgody na zbieranie pisemnych deklaracji na udział w badaniu, które zawierałyby dane personalne respondentów.

Do udziału w badaniach wytypowano osoby zaangażowane w realizację programu resocjalizacyjnego *Arteterapia w resocjalizacji* i uczestniczące w procesie resocjalizacji penitencjarnej⁴¹. Kryterium to umożliwiło poznanie oceny konkretnych oddziaływań penitencjarnych, w odniesieniu do innych inicjatyw realizowanych w warunkach więziennych. Dla uzyskania możliwie szerokiego i obiektywnego obrazu nie ograniczono się do opinii osadzonych – uczestników, ani prowadzących – studentów zaangażowanych w realizację programu, ale także personelu, nadzorującego cały proces realizacji.

Wywiady zostały przeprowadzone od czerwca do sierpnia 2023, na terenie Aresztu Śledczego w Lubinie oraz Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. W badaniach jakościowych uczestniczyło 14 osadzonych (spośród 17 osadzonych, uczestniczących w programie). Spośród personelu udział wzięło 5 pracowników. W grupie studentów uczestniczyło 5 osób.

Zastosowana metodologia teorii ugruntowanej stanowi specyficzną strategię badawczą, której celem jest budowanie teorii średniego zasięgu, wykorzystując systematycznie zbierane dane empiryczne⁴². Analizę danych przeprowadzono za pomocą oprogramowania ATLAS.TI. Analiza tematyczna jest jednym z najpowszechniejszych rodzajów analiz w badaniach jakościowych. Podkreśla identyfikowanie, badanie i rejestrowanie wzorców (lub „motywów”) w danych⁴³. Zastosowano rozumowanie indukcyjne. Początkowo zapoznano się z danymi surowymi z transkrypcji. W ramach porządkowania i redukcji danych wygenerowano kategorie kluczowe poprzez otwarte i selektywne kodowanie wywiadów grupowych i pogłębianych⁴⁴. Wyniki kodowane były niezależnie przez dwóch autorów, następnie uzgodniono ostateczną listę tematów. Po wygenerowaniu kodów początkowych wyszukano motywy, przejrzano je, porównano wyniki, zdefiniowano i nazwano

⁴¹ D. Maison, *Jakościowe metody badań społecznych. Podejście aplikacyjne*, Warszawa 2023, s. 6.

⁴² R. Szczepanik, *Rola zatrudniania w procesie odchodzenia od aktywności przestępczej i osłabienia wizerunku recydywisty*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2016, 92, s. 76.

⁴³ D. Maison, *Jakościowe metody badań społecznych...*, s. 239; J.M.A. Asis, *Managing life behind the bars: A phenomenological inquiry*, *Managing life behind the bars: A phenomenological inquiry*, „International Journal of Research Publications” 2022, 114(1), s. 146–156.

⁴⁴ J.M.A. Asis, *Managing life behind the bars...*; A. Pękala-Wojciechowska, A. Kacprzak, K. Pękala, M. Chomczyńska, P. Chomczyński, M. Marczak, R. Kozłowski, D. Timler, A. Lipert, A. Ogonowska, *Mental and physical health problems as conditions of ex-prisoner re-entry*, „International Journal of Environmental Research and Public Health” 2021, 18(14), 7642.

ostateczną listę motywów. Utworzenie raportu poprzedzono interpretacją danych, wyciągnięciem z nich wniosków i sformułowaniem rekomendacji⁴⁵.

Wyniki

Pierwszym tematem z analizy wywiadów był sposób kwalifikacji uczestników do udziału w programie. Z zebranego materiału badawczego wyodrębniono pięć wątków tematycznych odnoszących się do tego motywu: dobór uczestników, dobrowolność udziału, świadomość celu, motywacja do uczestnictwa oraz motywacja prowadzących. Przykładowe wypowiedzi przedstawiono w tabeli 1.

Tabela 1. Kwalifikacja uczestników

Tematy	Wypowiedzi
Dobór uczestników	„Przyszła wychowawczyni – ty, ty, ty jesteście zgłoszeni do programu z osobami takimi i takimi.” (FGO_3) „Przyszła wychowawczyni i 2 nas było starych dziadów i powiedziała panowie, chodźcie na ten, bo za mało ludzi jest. Nie mieliśmy obowiązku tego.” (FGO_2) „[...] ale faktycznie te zmiany w grupach, gdzie kogoś nie było, były na przykład osoby nowe, które były tylko raz albo dwa, bo były tutaj tylko tymczasowo, a musiały przyjść.” (FGS_1) „No, niestety są osoby bardziej odporne i na to nie mamy wpływu. W pierwszej chwili tak zadeklarowali się, no a później to już tak spadło zainteresowanie.” (FGP_2)
Dobrowolność udziału	„[...] to jest takie zmuszanie przyjscia na zajęcia i wydaje mi się, że tak też było troszkę wielokrotnie.” (FGO_1) „To jest, to jest to co nas różni w programach a zajęciach, gdzie ja zajęcia mogą pozwolić osadzonemu tylko tym, którzy chcą.” (FGP_1) „Można było nie odpowiadać na pytanie, albo nie uczestniczyć w zajęciach, więc to o tym właśnie raczej nie ma mowy.” (FGO_2)
Świadomość celu	„A czego miał nauczyć ten program, albo czego odczytać?” (FGO_3)
Motywacja do uczestnictwa	„Nie, przychodziliśmy chętnie”. (FGO_2) „Większość jednak była. Większość tak przechodziła i dopytywała, tak, kiedy będą? Czasem były też takie sytuacje, że coś się nie odbyło. Z przyczyn niezależnych. No to też dopytywali, czy będą i tak dalej. Czy będzie to kontynuowane, więc większości przewaga na tak, na zainteresowanie i na plus.” (FGP_2)
Motywacja prowadzących	„Jeśli program jest fajnie poprowadzony, jest ciekawie, to bardzo chętnie chodzą.” (FGS_2) „Szczepnie mówiąc, pierwszym głównym powodem była realizacja praktyk, które mieliśmy do zrealizowania.” (FGS_1) „[...] ...z tym takim po prostu obeznaniem się z tym systemem”. (FGS_2) „No to u mnie były dwa powody i taki mniejszy powód to w sumie to, że ja chciałam zobaczyć to znaczy inaczej może, wcześniej myślałam o tym, żebym być może pracować gdzieś w tej penitencjarystyce, żeby łączyć tą psychologię z resocjalizacją”. (FGS_3)

Źródło: opracowanie własne.

⁴⁵ D. Maison, *Jakościowe metody badań społecznych...*, s. 239.

Przewidywano, że program będzie skierowany do osób odbywających karę pozbawienia wolności po raz pierwszy, a zajęcia będą realizowane przez studentów zainteresowanych udziałem w projekcie. Personel otrzymał informację w tej sprawie i wskazał potencjalnych uczestników, którzy mogliby odnieść korzyści wynikające z uczestnictwa. Dostrzegali oni sens realizacji takich działań oraz twierdzili, że wspomaga to ich pracę.

Informacje od osadzonych wskazywały też na to, że w ich odczuciu udział w programie był rezultatem przypadku, a sami uczestnicy nie rozumieli kryteriów, na podstawie których zostali do niego zakwalifikowani: „Przyszła wychowawczyni i 2 nas było starych dziadów i powiedziała panowie, chodźcie na ten, bo za mało ludzi jest.” (FGO_2). Uczestnicy sugerowali również, że nie mieli świadomości możliwości odmówienia uczestnictwa w zajęciach, co odczuwali jako presję. Jednocześnie nie wskazywali, że odmowa uczestnictwa wiązała się z negatywnymi konsekwencjami.

W przypadku grupy prowadzących – studentów, ich motywacja wynikała z chęci poprowadzenia własnego programu, zdobycia doświadczenia, chęci osiągnięcia wymiernych korzyści (np. w postaci zaliczenia praktyki na uczelni), sprawdzenia swoich kompetencji czy też zwykłej ciekawości.

Osadzonym, zgodnie z informacjami pochodzącymi od prowadzących, w trakcie pierwszego spotkania przedstawiono cele programu i założenia badawcze projektu, umożliwiając im wyrażenie świadomej zgody na udział. Proponowany program zakładał m.in. przeciwdziałanie prokryminalnym postawom przez zaoferowanie alternatywnej formy aktywności na terenie jednostki penitencjarnej, kształtowanie umiejętności społecznych i poznawczych osadzonych i zapobieganie negatywnym skutkom izolacji. Może to być przyczyną w trudności zrozumienia celów i konstrukcji programu, ani potencjalnych korzyści płynących z uczestnictwa: „A czego miał nauczyć ten program, albo czego odczytać?” (FGO_3).

Motywacja osadzonych do uczestnictwa w programie zmieniała się w trakcie jego trwania. Zaczęli oni dostrzegać cel już w trakcie uczestnictwa w nim. Uczestnicy, którzy widzieli pozytywne dla siebie efekty, chętnie wracali na kolejne zajęcia i byli aktywnie zainteresowani uczestnictwem. Podkreślali, że czekali na kolejne spotkania. Osoby, które do końca nisko oceniały poziom przydatności programu do ich potrzeb, nie potrafiły sformułować, dlaczego ukończyły program.

Drugim analizowanym obszarem były rezultaty. Z wypowiedzi uczestników grup fokusowych i indywidualnych wywiadów pogłębionych wyodrębniono sześć wątków tematycznych, odnoszących się do odczuwanych rezultatów. Listę tematów wraz z przykładowymi wypowiedziami zaprezentowano w tabeli 2.

Tabela 2. Rezultaty uczestnictwa w programie

Tematy	Wypowiedzi
Najbardziej przydatne elementy programu	„Medytacje i te sprawy zadziały, rzuciliśmy papierosy, nie palimy.” (FGO_2) „Metafory. Takie zajęcia o przedstawianie na przykład siebie za pomocą metafor.” (FGO_6) „A jeszcze wyspę kokosową pamiętam.” (FGO_1) „Dla mnie chyba najbardziej wartościowe były liczne dyskusje, podczas których wychodziły, no wychodziło wiele różnych kwestii.” (FGO_2)
Odkroczenia od rzeczywistości	„Jeżeli się taka odkroczenia, taka po prostu od tej rzeczywistości smutnej trafi.” (FGO_5) „Zajęcia na pewno bezstresowe, a stresu mam tutaj tak dużo, że była chwila wytchnienia.” (FGO_4) „Dla mnie osobiście to jest jakaś odkroczenia, bo ja cały czas na oddziale zamkniętym jestem.” (IDO_6) „To, co nam pozwala ten wentyl puścić, po pierwsze, no tutaj tego nie ma.” (FG_1)
Otwarcie na innych	„I jak udzielimy niepoprawnej odpowiedzi, nie wyciągną konsekwencji...” (IDO_2) „Wolność słowa tutaj jest...” (IDO_6) „Samo to spędzanie czasu w takim towarzystwie, to już było...” (FGO_2)
Rozwój	„I właśnie chciał przełamać swój strach, bo to, że później pomoc może tej ciekawej osobie, tak.” (FGO_3) „Kontakt z ludźmi, potrzebny także dla nas. Na pewno na plus tak.” (FGO_1) „Widać taki progres i w otwartości, w komunikacji, w ogóle w funkcjonowaniu.” (FGS_2)
Destygmatyzacja	„Mam odczucie, że my to robimy dla was, a nie wy coś dla nas. Że wy potrzebujecie z nami pracować?” (FGO_3) „Nie, moim zdaniem takie, taka wymiana bezpośrednia zdań, różne opinie to jest to, co jest dobre...” (FGO_2) „Ale jak najbardziej świeże spojrzenie, świeże osoby przychodzą z zewnątrz, coś się dzieje, tak że to też jest po części stwierdzając zabicie czasu dla naszych osadzonych, ale część z nich myślę, że też przychodzi, bo chce czegoś innego, chce coś zobaczyć, czegoś się nauczyć czy zgłębić, zgłębić wiedzę.” (FGP_2)
Wspieranie	„Miłe to było, że się panie pytały nas, jak się czujemy, więc co tam ciekawego się wydarzyło? Takie rodzinne bardzo.” (FGO_1) „No, ale było też trochę widać tę chęć wsparcia z drugiej strony. Nie było tak, że każdy zostawiony był sam sobie. No jakies tam wsparcie było lepsze.” (FGO_2) „Staraliśmy się wspierać nawzajem.” (FGO_3)

Źródło: opracowanie własne.

Zajęcia najbardziej przydatne i najbardziej zapamiętane przez uczestników to zajęcia zarówno pozwalające rozwinąć nowe kompetencje (medytacja), jak i skupiające się na możliwości swobodnej dyskusji, umożliwiającej wgląd w siebie czy zastanowienie się nad dotychczasowym zachowaniem i perspektywą po opuszczeniu zakładu karnego, uwzględniając bliską perspektywę jego opuszczenia.

Drugi wątek wskazywał na traktowanie tych zajęć jako odkroczeni od rzeczywistości pobytu w zakładzie karnym. Osadzeni szczególnie podkreślali walory programu, takie jak możliwość przyjemnego spędzenia czasu, zmiana otoczenia (co wydaje się szczególnie ważne dla uczestników tych zajęć, którzy odbywali karę pozbawienia wolności na oddziale zamkniętym), okazja do pracy nad sobą czy

uzyskania wsparcia. Bardzo ważny dla badanych był bezstresowy charakter zajęć, bez presji na rezultaty.

Osadzeni podkreślali również luźną atmosferę realizowanych zajęć, pozwalającą na swobodę wypowiedzi, bez narażenia się na konsekwencje. Dla osadzonych było to również doświadczenie kontaktu z osobami zupełnie różnymi od tych, z którymi spotykają się na co dzień.

Osadzeni zauważyli również, że te zajęcia miały aspekt rozwojowy – pozwoliły im zrozumieć i budować pozytywne relacje. Dały pozytywne rezultaty w postaci przełamania barier wynikających z obawy o to, w jaki sposób zostaną postrzegani i czy nie będą oceniani.

Ważnym aspektem, na który zwrócili uwagę uczestnicy, była destygmatyzacja, przejawiająca się w otwarciu i zrozumieniu ich potrzeb ze strony studentów. Prowadzący mieli okazję na spojrzenie na osoby przebywające w zakładzie karnym z innej perspektywy, co przełożyło się na podważanie posiadanych przez nich wielu stereotypów. Więźniowie poczuli się również potrzebni, mając poczucie, że oni także robią coś dla innych.

Ostatnim ze wskazanych rezultatów było wsparcie, rozumiane jako zainteresowanie prowadzących problemami osadzonych. Mieli oni także poczucie, że nie są osamotnieni i mogą porozmawiać z kimś o swoich problemach. Wspólne zajęcia były również doświadczeniem uczącym dla obu stron: „Staraliśmy się wspierać nawzajem” (FGO_3).

W kontekście problemów, odnoszących się do uczestnictwa w programie, wyodrębniono pięć wątków tematycznych (tabela 4).

Problemy utrudniające realizację zajęć wskazywane przez badanych wiązały się głównie z przeszkodami wynikającymi z funkcjonowania samego zakładu karnego. Trudności w pogodzeniu programu zajęć z dotychczasowymi obowiązkami i zadaniami stanowiły kolejną barierę, akcentowaną zarówno przez osadzonych, personel, jak i studentów. Zajęcia często kolidowały z decyzjami dotyczącymi więźniów, przede wszystkim pracą osadzonych (często w systemie zmianowym) czy decyzjami klasyfikacyjnymi jak zmiany oddziałów.

W ich następstwie pojawiały się trudności w zakresie informacji o doprowadzeniu na zajęcia czy samego personelu doprowadzającego, uniemożliwiając uczestnictwo osadzonych w planowanych zajęciach. Prowadzący wskazywali także na brak przepływu informacji wśród personelu działu ochrony i działu penitencjarnego lub braki kadrowe uniemożliwiające realizację zadań zgodnie z uzgodnionym harmonogramem. Realizacja programu wymagała często odrywania się wychowawców od ich standardowych obowiązków, by nadzorować organizację spotkania i doprowadzanie osadzonych. Wszelkie zmiany organizacyjne wymagały obecności personelu, który mógł potwierdzić taką zmianę.

Tabela 4. Bariery związane z uczestnictwem w programie

Tematy	Wypowiedzi
Organizacyjne	„Uczestniczyliśmy, w zależności, były dni, gdzie nie mogliśmy dotrzeć.” (FGO_2) „Spóźniałem się, bo była taka sytuacja, musiałem z pracy wyjść i być w takim czasie [...]” (FGO_7) „[...] zmieniałem oddział i jakoś tak na nie za bardzo byłem doprowadzony systematycznie.” (IDO_2)
Komunikacyjne	„[...] no bo czasem przychodziliśmy i na przykład nie było spotkania.” (FGO_2) „[...] długim oczekiwaniem w ogóle na samych osadzonych, bo czasami to było 30 minut, czasami 45.” (FGS_1) „Sama lista to trochę za mało, więc no ta nasza obecność tutaj...” (FGP_1) „Niejednokrotnie oddziałowi nie widzą, że lista wisi gdzieś tam na dyżurce i że trzeba osoby doprowadzić. Ludzie, którzy przychodzą na oddziały, osoby z działu ochrony, no nie bardzo są zorientowani w tym wszystkim, co się dzieje.” (FGP_2)
Administracyjne	„No tak, nadmiarze pracy, do jego obowiązków w tej papierologii.” (IDP_2) „Ale faktycznie te zmiany w grupach, gdzie kogoś nie było były osoby, które cyklicznie się zamykały momencie, kiedy wchodziła nowa osoba.” (FGS_2) „No bo też my musieliśmy dostosowywać swój grafik jakby uczelniany w pracy i tak dalej do tego projektu.” (FGS_4) „Trzeba było przygotować tak, odpowiednie dokumenty. Zresztą pisałyśmy tak, kto wchodzi, kiedy i tak dalej pilnowałam tego, żeby nie było jakiegoś, no właśnie problemu tak że nie chcą wpuścić. Czasem zdarzała się jakaś zmiana. To też akurat na szczęście moje szczęście i państwa szczęście. Byłam na dyżurze, więc potrafiłam zadziałać tak, żeby, żeby jednak zajęcia się odbyły.” (FGP_2) „[...] ale faktycznie te zmiany w grupach, gdzie kogoś nie było, były na przykład osoby nowe, które były tylko raz albo dwa, bo były tutaj tylko tymczasowo, a musiały przyjść.” (FGS_2)
Kompetencyjne	„Często nie mamy czasu na realizowanie takich tych programów, tych projektów, które de facto pewnie byśmy chcieli, bo to są ciekawe rzeczy, ale też nie mamy kompetencji.” (FGS_2) „Przychodzą osoby nieprzygotowane i osadzeni to widzą, traktują to jako dowód na brak szacunku.” (FGS_2)
Bezpieczeństwo	„Osadzeni tak osadzeni, testują, testują, sprawdzają. Wychwytyją tu tak nie może być.” (FGS_2) „Trzeba mieć ciągle to jest z tyłu głowy.” (FGS_2) „Próbują, zawsze będą próbować pewnego podejścia, gdzie coś tam ugrać może jakoś tam delikatnie naciągnąć się pewne zasady. No to tutaj no bardzo mocno tych restrykcji musimy przestrzegać.” (FGS_2)

Źródło: opracowanie własne.

Informacje o planowanych zajęciach często nie docierały na czas do uczestników (zmiana terminu zajęć czy odwołanie). Prowadzący zajęcia studenci wskazywali na sytuacje, w których osadzeni byli doprowadzani z dużym opóźnieniem, co dezorganizowało spotkania. Powtarzały się sytuacje, w których grupa czekała na doprowadzenie jednego bądź kilku uczestników. Z perspektywy wychowawców, jedynie ich obecność w trakcie zajęć gwarantowała frekwencję zaplanowaną na liście. Z perspektywy studentów zmiany klasyfikacyjne i rotacja uczestników (także związana z nieobecnościami) zaburzały procesy grupowe.

Studenci również napotykali trudności w dostosowaniu zajęć w zakładzie karnym do planu na uczelni. Szczególnie, że z uwagi na pracę osadzonych i porządek wewnętrzny jednostki penitencjarnej, czas realizacji zajęć był z góry ustalony. Planowanie zajęć musiało uwzględniać przerwy na posiłek, powrót z pracy, godzinę wymiany personelu czy zmniejszoną obsadę np. w weekendy.

Kwestie kompetencji prowadzących były istotnym problemem z perspektywy personelu więziennego. Zdaniem wychowawców brak profesjonalizmu prowadzących może być postrzegany przez osadzonych jako brak szacunku, co z kolei wpływa na ich podejście do zajęć i późniejsze zainteresowanie kolejnymi programami. W ewaluowanym programie prowadzącymi byli studenci, którzy dopiero uczyli się pracy w zawodzie i którzy mieli niewielkie doświadczenia w prowadzeniu zajęć w zakładach karnych. Przygotowanie w warunkach uczelnianych nie niesło ze sobą gotowości na wyzwania praktyczne. Jednocześnie, co potwierdzają zarówno sami studenci, jak i osadzeni, obawy ze strony personelu nie potwierdziły się i obie strony potrafiły zbudować relację opartą na akceptacji i szacunku.

Z perspektywy personelu udział osadzonych w różnych inicjatywach realizowanych na terenie zakładu karnego nie zawsze jest nacechowany pozytywną motywacją. Często ma na celu realizację własnych interesów, a ich aktywność może nie zawsze być autentyczna, ale wynikać z potrzeb czy realiów panujących w zakładzie karnym. Manipulacja może być częstym elementem zachowań osadzonych, co podkreśla potrzebę ostrożnej reakcji na wypowiedzi i konfrontowania ich z wypowiedziami innych uczestników programów czy personelem. Kwestie te pojawiły się przede wszystkim w kontekście bezpieczeństwa uczestnictwa w programie. W swoich wypowiedziach prowadzący zajęcia studenci nie zgłaszali wymienionych problemów.

W odniesieniu do kwestii organizacyjnych wyodrębniono dwie kategorie tematyczne, które wraz z przykładowymi wypowiedziami zamieszczono w tabeli 5.

Personel wskazywał na największą korzyść programów w wymiarze 1,5–3 miesiące. Zdaniem pracowników działu penitencjarnego pozwala to optymalnie zaplanować organizację programu w zakładzie karnym i najmniej naraża na ryzyko ubytku uczestników wynikających z przenosin, zakwalifikowania do innych zadań lub prac itp. Jednocześnie wskazywali oni na godziny przedpołudniowe, co umożliwiłoby im nadzorowanie całego procesu doprowadzania osadzonych na zajęcia oraz organizacji zajęć.

Tabela 5. Organizacja programów – sugestie

Tematy	Wypowiedzi
Optymalny czas	„Robienie zajęć od dziesiątej do dwunastej.” (IDP_1) „No takie myślę, miesiąc półtorej miesiąca raczej.” (FGP_2) „Bo miesiąc, półtorej miesiąca też nie zrobisz działań odpowiednich.” (FGP_1) „Ja myślę kwartał, 3 miesiące. To jest taki czas, że utrzymasz »Jedynki«.” (IDP_1) „Ja wam, że taki program to 8 spotkań takie naprawdę minimum, bo to trzeba jakieś wejście, wstęp, o czym rozmawiamy. Także dla mnie optimum, to jest jednak 3 miesiące, a nie na przykład półtorej czy miesiąc, a z natężeniem większym. Więc półroczny około tak, dobrze myślę, no to, to może być, to jest problem.” (FGP_1)
Długość i intensywność programów	„Żeby ten program tylko nie był za długi.” (FGP_1) „Miałymy rozbudowane na gdzieś tam na dwie godziny i potem... robiliśmy z tego tak naprawdę godzinę i się zastanawialiśmy co robić, a czego nie robić.” (FGP_1)

Źródło: opracowanie własne.

Podsumowanie i interpretacja uzyskanych wyników

Motyw kwalifikacji uczestników ujawnił, że dobór uczestników do programu był częściowo przemyślany i celowy. Osadzeni, mimo udzielanych informacji, nie zawsze byli świadomi tego, czemu służyć ma ich uczestnictwo w programie, ani możliwości rezygnacji z niego. Na ogół decyzja o uczestnictwie znajdowała odzwierciedlenie w poziomie motywacji – osadzeni, którzy chcieli być na zajęciach, docierali na nie chętnie i oczekiwali kolejnych.

Odnosząc się do rezultatów, wspólne zajęcia stały się doświadczeniem, w którym zarówno osadzeni, jak i studenci uzyskali korzyści, często odnosząc je do potrzeb. Zarówno prowadzący, jak i osadzeni uczyli się funkcjonować w nowej sytuacji, udzielając sobie wzajemnego wsparcia.

Wskazywane przez grupy bariery odnosiły się głównie do kwestii organizacyjnych, w dużej mierze wynikających ze specyfiki miejsca, jakim jest zakład karny – trudności kadrowe czy komunikacyjne. Tematy kompetencji czy bezpieczeństwa były podnoszone głównie przez studentów, którzy krytycznie odnosili się do poziomu własnego przygotowania do praktycznych realiów pracy z osadzonymi. Pewną trudność stanowiły dla nich także zasady, które miały zapewnić im bezpieczeństwo, ale jednocześnie miały znaczenie dla sposobu prowadzenia przez nich zajęć.

W kwestii wytycznych odnośnie do dalszej organizacji programów, sugestie formułował głównie personel. W jego ocenie liczba spotkań okazała się optymalna.

Warto nadmienić, że wybrana grupa – osoby pierwszy raz skazane – stanowiła wyzwanie organizacyjne, uwzględniając fakt, że część z nich miała krótkie wyroki, z możliwością uzyskania zgody na warunkowe przedterminowe zwolnienie czy odbywanie kary w systemie dozoru elektronicznego. Pomocne mogłoby okazać

się zawężenie kryteriów klasyfikacyjnych, ale tym samym uniemożliwiłoby to uczestnictwo w programie innym osadzonym.

Założono, że wbrew dotychczasowym praktykom osadzonym zaproponowana zostanie dłuższa inicjatywa penitencjarna (program realizowano sześć miesięcy, co stanowić miało przykład innowacji), aby sprawdzić jej skuteczność. Długość ta okazała się kłopotliwa dla personelu, generując sugerowane przez nich trudności organizacyjne. Personel zakładu karnego wskazywał na problemy ze znalezieniem odpowiedniej liczby chętnych, wynikające z niskiej motywacji osadzonych do uczestnictwa w zajęciach. Wydaje się, że miało to znaczący wpływ na rotację uczestników. Przede wszystkim wiązały się one z pracą osadzonych, często w systemie zmianowym. Ponadto nie byli oni w stanie przewidzieć losów poszczególnych osadzonych – zgoda na warunkowe przedterminowe zwolnienie czy przeniesienie do innej jednostki penitencjarnej.

Wnioski z realizacji programu dla praktyki penitencjarnej

Uzyskane w badaniach wyniki korespondują z tymi, uzyskanymi z badań ilościowych⁴⁶. Analiza jakościowa pozwoliła na sformułowanie następujących wniosków:

1. Uczestnicy wskazywali na wiele pozytywnych, głównie miękkich efektów programu, których wspólnym mianownikiem było poczucie upodmiotowienia. Uczestnictwo w programie było dla osadzonych odskocznią od totalności więzienia, a jednocześnie tworzyło podstawę dla poczucia posiadania kompetencji czy robienia czegoś wartościowego.
2. Efekty programu były pozytywne zarówno dla osadzonych, jak i prowadzących studentów. Wzajemne spotkania w ramach programu stanowiły doświadczenie wzbogacające warsztat studentów, ale również były swoistym treningiem umiejętności społecznych dla osadzonych. Obie strony miały poczucie, że współpracująca grupa zyskała na tym.
3. Na walory programu, polegające na łagodzeniu skutków prizonizacji, wskazywali głównie osadzeni z długimi wyrokami, którzy przebywali na oddziałach zamkniętych. Dla nich program stanowił okazję do opuszczenia oddziału mieszkalnego i nawiązania konstruktywnych relacji z innymi osadzonymi, których dotychczas nie postrzegali w kategoriach wsparcia.
4. Nadal postulowane jest całościowe podejście do resocjalizacji penitencjarnej, aby oferta resocjalizacyjna uwzględniała programy ogólne – kierowane

⁴⁶ K. Korona (red.), *Arteterapia w resocjalizacji penitencjarnej...*, s. 142–144.

do całej populacji zakładu karnego oraz bardziej specjalistyczne – adresowane do wybranych, specyficznych grup osadzonych, poprzedzone diagnozą ich potrzeb.

Rekomendacje dla praktyki penitencjarnej:

1. Wydawać by się mogło, że zasadna byłaby poprawa procesu rekrutacji, aby personel penitencjarny otrzymał bardziej precyzyjne wytyczne oraz informacje o celu, jednak przed uzyskaniem zgody na realizację programu są one dostarczane w formie pisemnej⁴⁷. Uwzględnienie opinii możliwości realizacji zajęć z uwagi na bezpieczeństwo uczestników też stanowi rodzaj pewnej mrzonki teoretycznej. Względy ochronne wymagają, aby personel umieszczał w programach osoby, które swoim zachowaniem stwarzają niewielkie ryzyko zagrożenia. Tym samym być może wyklucza to osoby, które mogłyby bardziej skorzystać na danym programie. Jednocześnie ich rekrutacja wymagałaby zapewnienia obecności w czasie spotkań funkcjonariusza działu ochrony, co nie pozostałoby to bez znaczenia dla jakości prowadzonych oddziaływań i poziomu partycypacji samych osadzonych.
2. Stworzenie oferty programów, realizowanych w danej jednostce penitencjarnej, aby w procesie rekrutacji do programów w większym stopniu uczestniczyli sami skazani. Broszura informacyjna pozwoliłaby osadzonym na zapoznanie się z ofertą, celami programu i informacjami na temat realizatora. Tym samym mieliby oni większe poczucie sprawczości w zakresie uczęszczania na poszczególne oddziaływania.
3. Stworzenie ogólnopolskiej bazy rekomendowanych programów, jak np.: *the American Blueprints for Healthy Youth Development, the European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction database, and the National Recommended Programmes Database*⁴⁸. Miejsca, które byłyby płaszczyzną do wymiany informacji odnośnie do realizowanych programów, możliwością skontaktowania się z realizatorami i poproszenia o realizację danego programu w innej jednostce, bądź udostępnienia jego treści czy po prostu wymiany doświadczeń.
4. Stworzenie standardów czy dobrych praktyk odnośnie do realizacji programów, uwzględniających sprawdzanie ich skuteczności. Ciekawym pomysłem jest zaangażowanie samych osadzonych do autoraportowania⁴⁹

⁴⁷ Zarządzenie nr 19/16 Dyrektora Generalnego Służby Więziennej z dnia 14 kwietnia 2016 r. w sprawie szczegółowych zasad prowadzenia i organizacji pracy penitencjarnej oraz zakresów czynności funkcjonariuszy i pracowników działów penitencjarnych i terapeutycznych oraz oddziałów penitencjarnych.

⁴⁸ A. Barczykowska, *Evidence-based program...*, s. 195.

⁴⁹ J. Chojcka, *op. cit.*, s. 75.

i oceny poszczególnych spotkań, własnego zaangażowania i uzyskanych efektów.

5. Ewaluacja oparta co najmniej na dwukrotnej diagnozie – przed rozpoczęciem oddziaływań i po ich zakończeniu⁵⁰.
6. Pomiar gotowości osadzonych do uczestniczenia w oddziaływaniach resocjalizacyjnych na różnych etapach odbywania kary pozbawienia wolności, aby propozycja uczestnictwa w programie zbiegała się z momentem, w którym osadzony ma największą szansę z niego skorzystać.
7. Większa transparentność w zakresie efektywności realizowanych programów, aby efekty i wnioski były upowszechniane, nie tylko w czasopiśmie branżowych.
8. Zmiany organizacyjne w postaci umożliwienia osadzonym, deklarującym udział w określonych programach resocjalizacyjnych, pracy w systemie jednozmianowym.
9. Dobór prowadzących – zajęcia powinny być prowadzone przez przeszkolony personel. Warto wcześniej przećwiczyć zajęcia np. na uczelni, uwzględnić przygotowanie w programach studiów, np. w postaci praktycznych przedmiotów, które umożliwiłyby zdobycie takich umiejętności (np. zajęcia fakultatywne).
10. Program wpisuje się w model GLM, warto rozszerzyć go o kolejne elementy modelu np. planowanie dobrego życia.

Jak wskazuje wiceminister sprawiedliwości, M. Ejchart: „Więźniowie są w więzieniach tylko na chwilę. Czasem dłuższą. I w naszym interesie jest to, żeby wrócili jak najlepsi i poprawieni”⁵¹. Sprawdzanie skuteczności podejmowanych oddziaływań pozwoli sprowadzić dyskusję na temat oceny całego procesu resocjalizacji na poziom merytorycznej dyskusji.

Bibliografia

- Asis J.M.A., *Managing life behind the bars: A phenomenological inquiry. Managing life behind the bars: A phenomenological inquiry.* “International Journal of Research Publications” 2022, 114(1), 146–156. doi: 10.47119/IJRP10011411220224186.
- Babbie E., *Badania społeczne w praktyce*, Warszawa 2023.

⁵⁰ Z. Bartkowicz, *Skuteczność resocjalizacji – w kręgu drażliwych pytań*, „Lubelski Rocznik Pedagogiczny” 2016, 35(2), s. 52.

⁵¹ F. Folczak, *Wywiad z Marią Ejchart*, 2024. Pozyskano z: <https://tvn24.pl/premium/ejchart-w-wiezieniach-sa-tylko-na-chwile-w-naszym-interesie-jest-zeby-wrocili-jak-najlepsi-i-poprawieni-7742252>.

- Barczykowska A., *Evidence-based program databases: a tool for modern risk behavior prevention and rehabilitation*, „Lubelski Rocznik Pedagogiczny” 2023, 42(4), 193–206. doi: 10.17951/lrp.2023.42.4.193-206.
- Bartkiewicz Z., *Skuteczność resocjalizacji – w kręgu drażliwych pytań*, „Lubelski Rocznik Pedagogiczny” 2016, 35(2), 45–54. doi: 10.17951/lrp.2016.35.2.45.
- Bernasiewicz M.W., *Teorie i narzędzia diagnostyczne w szacowaniu przestępczości powrotnej*, „Lubelski Rocznik Pedagogiczny” 2019, 38(2).
- Brzezińska A., *Miejsce ewaluacji w procesie kształcenia*, [w:] A. Brzezińska i J. Brzeziński (red.), *Ewaluacja procesu kształcenia w szkole wyższej* (s. 163–186). Poznań 2004.
- Brzezińska, A., Brzeziński, J., *Metodologiczne problem ewaluacji programów profilaktycznych stosowanych wobec młodzieży*, [w:] J. Grzelak, M. J. Sochocki (red.), *Ewaluacja profilaktyka problemów dzieci i młodzieży* (s. 117–145). Warszawa 2001. Pozyskano z: <https://repozytorium.amu.edu.pl/handle/10593/4766>
- Chojcecka J., *Utilizing questionnaires to assess outcomes and therapeutic alliance in penitentiary resocialization as a component of strengthening readiness for resocialization*, „Resocjalizacja Polska” 2024, 26, 65–82. doi: 10.22432/pjsr.2023.26.06.
- Crewe B., Ievins A., *The prison as a reinventive institution*, „Theoretical Criminology” 2020, 24(4), 568–589. doi: 10.1177/1362480619841900.
- Czarnecka-Działuk B., Drapała K., Ostaszewski P., Więcek-Durańska A., Wójcik D. (red.), *W poszukiwaniu skutecznych reakcji na przestępczość. Programy korekcyjno-edukacyjne*, Warszawa 2017.
- Domżańska A., *Sytuacja byłych skazanych na rynku pracy*, „Forum Pedagogiczne” 2013, 2, 127–148.
- Florczykiewicz J., *Terapia przez kreację plastyczną w resocjalizacji recydywistów penitencjarnych*, Kraków 2013.
- Joannidis J.P.A., *Finansowanie nauki w kryzysie*, „Świat Nauki” 2018, 11, 40–43.
- Kędziński W., *Penitencjarystyka z resocjalizacją instytucjonalną. Historia-stan obecny*, Warszawa 2021.
- Konopczyński M., *Od izolacji do readaptacji społecznej*, „Resocjalizacja Polska” 2023, 26, 5–6. doi: 10.22432/pjsr.2023.26.01.
- Konopczyński M., *Metody twórczej resocjalizacji: teoria i praktyka wychowawcza*, Warszawa 2006.
- Korona K. (red.), *Socjoterapia w resocjalizacji penitencjarnej*, Warszawa 2023.
- Korona K. (red.), *Arteterapia w resocjalizacji penitencjarnej. Wybrane konteksty*, Lublin 2023.
- Korona K., *Ewaluacja programu „Arteterapia w resocjalizacji” w zakresie poprawy funkcjonowania osadzonych*, [w:] K. Korona (red.), *Arteterapia w resocjalizacji penitencjarnej. Wybrane konteksty* (s. 97–129), Lublin 2023.
- Kotowska M., *Praktyka religijna jako element readaptacji społecznej skazanych. Kryminologiczno-prawne studium przypadku*, „Studia Prawnoustrojowe” 2023, 60, 193–210. doi: 10.31648/sp.8746.
- Lewicka-Zelent A. (red.) (2022). *Implementacja modelu mediacji po wyroku na przykładzie pilotażowego programu wdrażającego ideę sprawiedliwości naprawczej na terenie Okręgowego Inspektoratu Służby Więziennej w Lublinie*, Lublin 2022.

- Łuczak E., *Proces resocjalizacji penitencjarnej w doświadczeniach byłych skazanych*, „Resocjalizacja Polska” 2020, 20(1), 173–185. doi: 10.22432/pjsr.2020.20.12.
- Marczak M., *Resocjalizacyjne programy penitencjarne realizowane przez Służbę Więzienną w Polsce*, Kraków 2009.
- Maison D., *Jakościowe metody badań społecznych. Podejście aplikacyjne*, Warszawa 2023.
- Miszewski K., *Funkcjonowanie w izolacji więziennej skazanych na ekstremalnie długie kary pozbawienia wolności a szansa na udaną readaptację po zwolnieniu*, „Szkoła Specjalna” 2021, LXXXII(1), s. 17–27. doi: 10.5604/01.3001.0014.8058.
- Muskała M., Karaszewska H. (red.), *Profilaktyka zachowań ryzykownych – dobre praktyki i dowody naukowe*, Poznań 2023.
- Orłowski W.M., *Komercjalizacja badań naukowych w Polsce. Bariery i możliwości ich przełamania*, PwC, 2023.
- Pękala-Wojciechowska A., Kacprzak A., Pękala K., Chomczyńska M., Chomczyński P., Marczak, M., Kozłowski, R., Timler, D., Lipert, A., Ogonowska, A., *Mental and physical health problems as conditions of ex-prisoner re-entry*, „International Journal of Environmental Research and Public Health” 2021, 18(14), 7642. doi: 10.3390/ijerph18147642.
- Rachwalski M., Skowron A., Staszewska M., Twardowska M., *Program „Arteterapia w resocjalizacji” – autorskie scenariusze*, [w:] K. Korona (red.). *Arteterapia w resocjalizacji penitencjarnej. Wybrane konteksty* (s. 67–95), Lublin 2023.
- Siemionow J., *Analiza podejmowanych działań i uzyskiwanych rezultatów w procesie resocjalizacji nieletnich*, „Resocjalizacja Polska” 2014, 8, s. 43–53.
- Stasiorowski S., Lewicka-Zelent A., *Wybrane aspekty pracy z rodziną w opinii kuratorów sądowych*, „Family Forum” 2023, 12, s. 307–328. doi:10.25167/FF/4555.
- Szczepanik R., *Rola zatrudniania w procesie odchodzenia od aktywności przestępczej i osłabienia wizerunku recydywisty*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2016, 92, s. 73–96.
- Szczepanik R., *Zastosowanie techniki wywiadu narracyjnego w badaniach więźniów*, „Resocjalizacja Polska” 2012, 3, s. 89–105.
- Toroń-Fórmanek B., *Przestępczy styl życia w perspektywie biograficznej skazanych kobiet i mężczyzn*, „Biografistyka Pedagogiczna” 2021, 6(1), s. 463–480. doi: 10.36578/BP.2021.06.40.
- Twardowska M., *Praca z osobami odbywającymi karę po raz pierwszy – charakterystyka grupy i proponowane oddziaływania*, [w:] K. Korona (red.), *Arteterapia w resocjalizacji penitencjarnej. Wybrane konteksty* (s. 33–46), Lublin 2023.
- Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – *Kodeks karny* (tekst jednolity – Dz.U. z 2024 r., poz. 17).
- Ward T., Mann R.E., Gannon T.A., *The good lives model of offender rehabilitation: Clinical implications*, „Aggression and violent behavior” 2007, 12(1), s. 87–107. doi: 10.1016/j.avb.2006.03.004.
- Wojcieszek K.A., Nowacki Z., Wach M.R., *Program „Korekta dla osadzonych”. Wybrane zachowania i postawy więźniów wobec używania etanolu*, „Law-Education-Security” 2023, 121(4), s. 231–251. doi: 10.52694/ThPSR.121.3.

- Wojnarska A., Osińska M., *Poziom poczucia własnej skuteczności a zasoby osobiste i społeczne osób skazanych*, „Lubelski Rocznik Pedagogiczny” 2020, 39(4), s. 173–192. doi: 10.17951/lrp.2020.39.4.173-192.
- Wójcik D., *Stosowanie w postępowaniu karnym narzędzi diagnostyczno-prognostycznych służących oszacowaniu ryzyka powrotności do przestępstwa*, „Prawo w Działaniu” 2013, 16, s. 59–102.
- Zaorska M., *Projekty Narodowego Centrum Nauki w dyscyplinie pedagogika (HS6) w okresie 2011–2021. Diagnoza stanu rzeczy i postulaty*, „Szkoła Specjalna” 2023, LXXXIV(1), s. 49–57. doi: 10.5604/01.3001.0016.3309.
- Zarządzenie nr 19/16 Dyrektora Generalnego Służby Więziennej z dnia 14 kwietnia 2016 r. w sprawie szczegółowych zasad prowadzenia i organizacji pracy penitencjarnej oraz zakresów czynności funkcjonariuszy i pracowników działów penitencjarnych i terapeutycznych oraz oddziałów penitencjarnych.

Źródła internetowe

- Cieśla S., *Przeżywanie czasu przez więźniów skazanych za przestępstwa przeciwko mieniu*, 2014. Pozyskano z: <https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/handle/item/199925>.
- Denzin N.K., *Sociological methods: A sourcebook*, Routledge, 2017. Pozyskano z: https://books.google.com/books?hl=pl&lr=&id=9xwuDwAAQBAJ&oi=fnd&pg=PT9&dq=Denzin+2017+&ots=wrfz4q9XkN&sig=WnQVEcx2cysCtu_xijq8XEpGDrs
- Folczak F., *Wywiad z Marią Ejchart*, 2024. Pozyskano z: <https://tvn24.pl/premium/ejchart-w-wiezieniach-sa-tylko-na-chwile-w-naszym-interesie-jest-zeby-wrocili-jak-najlepsi-i-poprawieni-7742252>
- Laws B., *Emotions in prison: an exploration of space, emotion regulation and expression*, 2018. doi: 10.17863/CAM.28033
- Laws B., *Relational Emotions in Prison*, [w:] *Caged Emotions. Palgrave Studies in Prisons and Penology* (s. 59–105), Palgrave Macmillan, 2022. doi: 10.1007/978-3-030-96083-4_4.
- Radczuk E., Pręciuk D., *Nasi funkcjonariusze nagrodzeni*, 2023. Pozyskano z: <https://www.sw.gov.pl/aktualnosc/areszt-sledczy-w-lublinie-nasi-funkcjonariusze-nagrodzeni>